

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 5 Şubat 2018
Kabul edildiği tarih: 5 Mart 2018
Yayınlanma tarihi: 27 Haziran 2018

Article Info

Date submitted: 5 February 2018
Date accepted: 5 March 2018
Date published: 27 June 2018

Anahtar sözcükler

Horasan; Emevîler; Araplar; İslâmi Dönem; Abbasiler

Keywords

Khorasan; Umayyads; Arabs; Islamic Period; Abbasids

DOI: 10.33171/dtcfjournal.2018.58.1.2

TARİH'TE HORASAN'IN YERİ (İSLÂMİYET DÖNEMİ)

THE IMPORTANCE OF KHORASAN IN HISTORY (ISLAMIC PERIOD)

Abdolvahid SOOFİZADEH

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, vahid.soofizadeh@gmail.com

Öz

Horasan, tarihte ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Geniş bir coğrafyaya sahip olan büyük Horasan'ın, Ceyhun bölgesinden başlayan, Rey civarına kadar süren, İran'ın diğer yerlerine göre farklılıklar ve değişimler gösteren bir durumu vardır. Horasan'ın farklı ve kendine münhasır bir diğer özelliği de; buraların geniş ve düz bir coğrafyaya ve stratejik bir öneme sahip olması; şehirler, köyler ve ticari bölgeleri kapsamasıdır. Bu durum, özellikle İslâm sonrası İran tarihini ve kültürünü derinden etkilemiştir. Bu coğrafyada ilk olarak İranlı unsurların hilafete karşı isyanı gerçekleşti ve mezheple ilgili ayaklanmalar baş gösterdi. Bu nedenlerden dolayı her tarihçi, İslâm sonrası Horasan bölgesini dikkate almak durumundadır. İslâm'ın kabulünden hemen sonra Horasan ve civarı sakinlerinin yaşam tarzlarında radikal değişiklikler yaşanmış; yeni bir ekonomik sınıf doğmuş ve Arapların bölgeye yerleşimi, Horasan bölgesinde yaşayan halkın, Araplık ve Perslik kültürü etkisinde kalmaları gibi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Böylesi bir ortamda ilmi araştırmaların, edebi ve kültürel eserlerin ortaya çıkışı da bir rastlantı değildir. Ancak, Horasan'da yaşayan insanlar gelenek, kültür ve dillerini korumaya çalışmışlardır.

Abstract

Khorasan has a different place and importance in history. The greater Khorasan, which has a wide geography, showing differences and changes compared to other parts of Iran, has a special place, starting from the Amu Darya region extending to the vicinity of Rey. Another characteristic of Khorasan is that the area has a wide and flat geography and a strategic importance, and it covers cities, villages and commercial areas. This has profoundly influenced the post-Islamic Iranian history and culture. In this geography, firstly the rebellion of the Iranian elements against the khalifa took place and uprisings against the sects started. For these reasons, every historian must take into consideration the post-Islamic Khorasan region. Right after the adoption of Islam, radical changes took place in the lifestyles of the inhabitants of Khorasan and nearby villages, and a new economic class appeared, all of which resulted in the settlement of the Arabs in the region and the influence of the culture of Arabs and Persians on the people living in the Khorasan region. The emergence of scholarly studies, literary and cultural works in such an environment is no coincidence. However, the people of Khorasan tried to protect their traditions, cultures and languages.

Horasan Coğrafyası ve Horasan Adı

Geniş bir coğrafyaya sahip olan Horasan bölgesi, zaman içinde değişen siyasi sınırları ve farklı kaynaklarda kısmen değişen alanlarıyla, doğuda Huttel (Tacikistan'da Kul'ab çevresi), Gur (Orta Afganistan) ve kısmen Sicistan (Sistan); güneyde Deşt-i lût ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları; batıda Deştikevîr'in bir kısmı ve Teberistan ile Cürcân: kuzeyde de Türkmenistan'ın bir bölümü ile Hârezm ve Maverâünnehir tarafından çevrilmiş geniş bir coğrafyayı ifade eder¹ (İstahrî 202; Çetin 234). Hûrasan'ın ismi konusunda kaynaklarda farklı görüşler öne sürülmektedir. Eski Farsçada Hûrasan kelimesinin “hûr” ve “asan” kelimelerinden müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz (Piyadeoğlu 15). Hûr, güneş manasında, asan ise

¹ Makalede, Büyük Horasan bölgesinin şehirleri hakkında siyasi açıdan değerlendirme yapılmaktadır. Bölgenin coğrafya şehirleri hakkında daha fazla bilgi için Bkz: G. Le Strange. Coğrafyay-i Tarih-i Serzeminhay-ı Hilafet-i Şerğ-i. Tahran: İlmi Ferhengi Yayınevi, 1377. 408-460; Cihan Piyadeoğlu, Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2012. 15-29.

doğan anlamına gelmekte olup, birleşen iki kelimenin bu haliyle “güneşin doğduğu yer”, “güneş ülkesi”, ya da “doğu bölgesi” manasına geldiğini söyleyebiliriz. (Samur 89; Azizi 118).

İslâm’ın Horasana Girişi

Hız. Peygamber, Abdullah b. Huzâyfe’yi II. Hüsrev’e elçi olarak gönderip kendisini İslâm’a davet etmiş, fakat Hüsrev gönderilen mektubun okunmasına tahammül edemedi yırtıp atmış, onun bu tavrı Resûl Allaha haber verilince “*Allah da onun mülkünü parçalasın*” demiştir (Naskali 395). İslâm orduları Hız. Ömer devrinde Sâsânî ordularını 636 yılında Kâdisiye’de (Kitapçı 155) ve daha sonra 642 yılı Kasım ayında (Hicri 21 Muharrem) Nihavend şehri civarında Sâsânîler ve Müslüman Araplar arasında gerçekleşen savaşta büyük Sâsânî ordusu yenilgiye uğradı (Sarıçam 98-99). İslâm tarihçilerinin Feth ul-Fütûh adını verdikleri bu savaştan sonra III. Yazdigirt, 651 yılına kadar resmen hükümdar olarak kaldıysa da peyderpey topraklarını Müslümanlara teslim etmiş, daha sonra ise ülkesinin doğu sınırlarına giderek bir süre sonra Merv’de öldürülmüştür. Bu süreçlerden itibaren Araplar, İran sınırlarına dayanmış oldular (Naskali 395; Kitapçı 158).

Arap fetihleri Horasan havalisinde hiç bitmeyecek algısı yaratırken, bu vilayetin oldukça geniş bir bölgeyi içine alıyor oluşu da Arapların dilleri ve kültürleri üzerinde derin etkiler bırakmıştır (Naviri 235). Son Sasani hükümdarı III. Yazdigirt Merv’de ölünce Horasanlıların çoğu Arap ordusuna katıldı. Bu olay Arapların doğuda en uç noktaya varmalarını sağladı. Araplar bir süredir Horasan’ı elde etmeyi planlıyorlardı. Fakat Arapların bu planı o süreçte hayata geçmemiş, bölgeyi yaklaşık bir asır sonra İslâm’a geçen Türkler ele geçirmişlerdi. Türklerin bölgeyi ele geçirecekleri tarihe kadar bölge ne yıkılış sürecinde olan Sasanilerin ne de güçlü Emevilerin kontrolüne girebiliyordu. Bazı kaynaklar o dönemde III. Yazdigirt Merv’deyken batı komutanı Hürmüz Han’la mektuplaşıp, Cibal tarafındaki halkı Araplara karşı kıskırttığını iddia etmektedir (Naviri 235). Ancak gerçekte son Sasani şahının Horasanlıları Araplara karşı ayaklandırmamıştır. Zira şahın Araplara karşı savaşmaya gönderebileceği ve güvenebileceği iyi bir komutanı yoktu. Diğer taraftan artık Araplar da yeni fethedilen coğrafyayı tesirleri altına alabilecek kudrette değillerdi. Emeviler, merkezden uzaktaki bölgeleri uzaktan yönetmenin zorluğundan ötürü, artık daha ziyade saltanat ve bölgesel yönetim kurma düşüncesindeydiler, bu yüzden merkezden daha uzak bölgelere sefere çıkılmıyordu. İşte bu süre zarfında bölgenin yerli halkı ve İslâm’ın yeni unsurlardan olan Türkler, artık henüz

İslâm'la tanışmamış kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinin fatihi durumuna gelmişlerdi (Hurani 58-59).

Büyük Horasan yeni sakinlerinin kaderini neden bu şekilde değiştirmiştir? Bir bakışa göre yeni gelenlerin kaderi böyle olmak zorundaydı, yani bölgeden etkilenmeleri kaçınılmazdı ve İran bölgesinde kaderlerinin de zaten farklı olması düşünülemezdi. Bu durum daha sonraki devirlerde İran tarihinde ve kültüründe etkisini daha da kuvvetlendirecekti. Şüphesiz ilk olarak hilafete karşı siyasi ayaklanmalar, İran ve Pers soyundan olan aşiretlerin ve farklı mezheplerin ortaya çıkışı ve en önemlisi üst seviyeye çıkan ilmi, edebi ve kültürel gelişmeler bir rastlantı olamazdı. Bu gelişmelerin etkisini anlamak için Horasan bölgesinin özelliklerini derin bir şekilde incelemek gerekmektedir. Maveraünnehir, Komes ve Sistan, Horasan ve civarını, İran'ın başka eyalet ve vilayetinden farklılaştıran unsurlardır. Toprak genişliği ve stratejik konumundan dolayı tehdit oluşturabilecek komşuların varlığı ve belki de ekonomik bir çekim merkezi olarak kavimlerden toplanan insanlar, Horasan bölgesinin aktif durumu, etrafında çok sayıda köyün bulunması ve bu köy topraklarının verimli olmalarından dolayı (bölgenin) ekonomisi daha güçlü olmuştur. Horasan bölgesinde yaşayan yerli ahalinin tarih boyunca kendine has özellikleri vardı. Bu özellikler; eski geleneklere bağlı kalmaları, iş alanında çok çaba göstermeleri ve ekonomik bakımdan çok tutumlu olmalarıdır. Bu yüzden İslâm'ın ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren Horasan üzerine çalışmalar ve araştırmalarda özellikle kültürel değişimler ve siyasi olaylarda bu durumları göz önüne almak gerekmektedir. Bu nedenle eski Horasan tarihini incelemek ve genel vaziyetinden bahsetmek lazımdır. İlk olarak genel anlamda Horasan'ın ya da diğer bir ifadeyle Horasan'ın İslâm öncesi ve Sasani İmparatorluğu zamanından bahsedilecektir. Şunu söylemek gerekiyor ki; Persler zamanında Zerdüştlüğün etkisi altında kalınmadığı gibi V. ve VI. yüzyıllarda, yani Sasani İmparatorluğu zamanında hiçbir devlet Horasan bölgesine tam olarak egemenlik kuramamıştır. Horasan bölgesi, Büyük İskender'in getirdiği büyük Yunan kültürü ve Helenizm'den de fazla etkilenmemiştir. Zerdüştlükte tarıma önem veren bir inanış olmasına rağmen, bu din tarımın çok önemli olduğu Horasan'ı beklenen düzeyde etkileyememiştir (Saba 288, 292).

Horasan'ın bazı bölgelerinde yaşayan Taciklerin hayata bakış açıları tarımla uğraşanlardan farklı idi. Özellikle bu düşünceye karşı halkın önde gelenleri temkinli bir bakış sergilemekteydi. Diğer feodal ve Zerdüştlükten daha fazla etkilenen yerlerde ise durum farklıydı. Nitekim İran'ın batı tarafında daha çok şehir

olmasına rağmen, doğu tarafında şehirleri birbirine bağlayan ve irtibatlarını sağlayan önemli ticaret yolları bulunuyordu. Ticari yolların doğu tarafında bulunması ithalat ve ihracatı artıran unsurlardandı. Bu husus, Horasan'ın önemli bir ticaret merkezi olduğuna işaret etmektedir. Bilhassa Merv şehri, ticari öneminin yanı sıra, Sasaniler ve Kuşanlar zamanında başkent olarak ne kadar önemli bir merkez olduğunu bir kez daha gösterdi. Üstelik bölge Eftalitlerin¹ akın ve yağmalarına karşı da önem arz ediyordu. Üstelik Part (Aşkânîân) İmparatorluğu zamanında Sakalara karşı bir tampon bölge görevini üstlenmiş ve sınırda önemli bir bölge olmuştu. Bununla birlikte bölge, Mani dininin yaygınlaşmasına da vesile olmuştu. Hatta Hıristiyanlık da bu bölgede yayılabilmişti (Boyle 178). Horasan bölgesindeki diğer şehirlerden şu şekilde bahsedilebilir:

Buhara şehrinin ticari durumu o kadar iyi bir durumdaydı ki Tacikler tarafından "Medin-el Tüccar" yani ticaret şehri diye anılmaktadır (Narşahi 26). Herat ticari yollarını birbirine bağlayan ve Horasan ile Sistan şehirlerinin giriş kapısı sayılmaktadır. Nişabur, Horasan'ın en gelişmiş şehriydi (İstahrî 204-205). Gelişmiş mahallelere, yüzlerce pazaryeri ve kervansaraya sahipti. Öte yandan Sasani Devleti, Fars vilayetlerine daha fazla önem verdiği ve bu tarafta Roma İmparatorluğu'yla sık sık savaşa girdiği için Horasan bölgesini çok iyi idare edememiştir. Diğer taraftan Özellikle Eftalitler ve Türk devletlerinin bölgede güçlü durumda olmaları Sasani merkez hükümetinin bölgedeki kontrolünü I. Hüsrev zamanında giderek kaybetmesine sebep olmuştur. Şunu da unutmamalıyız ki; Eftalitlerin², Sasani hükümdarı Firuz Şah'ı yenmeleri, Sasanilerle Türk Devleti'ni yakınlaştırmış ve bunun neticesinde Türk Devleti artık İran'ın siyasi olaylarında yer edinmeye başlayarak, Doğu'da etkisini giderek arttırmıştır. Böylece kültürel ve ticari ilişkiler imparatorluğun doğu toplumu, yani büyük Horasan ve Sistan bölgesi halkı ile Orta Asyalılar arasında o kadar yoğunlaşmıştı ki; bu yüzden Türk dili Fars dilinden, Fars dili de Türk dilinden etkilenmişti (Boyle 738).

I.Hüsrev'in tahta çıktıktan sonra devletin içinde bulunduğu durumu düzeltmek için yapmış olduğu ıslahat girişiminin tam anlamıyla başarıya ulaştığı söylenemez. Ekonomik ıslahatlar, köylülerin köle olmasını yürürlükten kaldıran kanunlar ve tacirlere tanınan bazı haklar yetersiz görünmektedir. Köleliğin kaldırılması halk nezdinde her ne kadar iyi karşılanırsa da, feodallerin devlete karşı cephe almasına sebep olmuş, tacirler de yeni düzenlemeler hususunda özgürce ticaret yapabilseler de, yüksek vergiler ödemek zorunda kalıyorlardı (Altheim 202).

² Ak Hun İmparatorluğu

Sasani Devleti'nin zaafının bir nedeni de Horasan sınırlarında yaşayan, Kenareng, Tus, Merv ve Harezmi gibi hanedanlar ve valilerin merkezde daha çok boy göstermeleriydi. Bunlar hem siyasi, hem de kültürel olarak kendilerini merkezden daha bağımsız göstermek istediler. Tus valisi Ebu Mansur kendi kökenini Menuçehir Piştadi'ye dayandırmış ve Ebu Mansur Muammeri kendisini Kenareng Hanedanı soyuna bağlamıştır. Bu durum ise Horasan'da var olan milliyetçilik varlığını göstermektedir. Üzerine Ebu'l Kasım Firdevsi'nin Kenareng hanedanlarıyla irtibatı ve yazdığı tarihinde İran'ın doğu kısmını ana dili ile ayrıntısıyla anlatması unutulmamalıdır (Riyahi 16).

Bu nedenlerden dolayı Sasani İmparatorluğu zamanında Horasan bölgesi taassuplu Zerdüşti tesirinden uzak kaldı ve hatta Sasani istilasından da çok fazla etkilenmeyip, sakin bir süreç yaşamıştır. Ayrıca bu dönemde gerçekleşen Mezdekilik ve Manilik ayaklanmaları da imparatorluğu etkilememiştir. Bunların haricinde Horasan bölgesinde yaşayan bir kısım gruplar da vardı ki, ekonomik olarak vasat düzeydeydiler. Bu gruplar ortalama bir insandan daha kültürlüydüler. Bu sebepten dolayı bunlara "Hembayiyeh" adı verilmiştir. Hembayiyeler ticari ve mali konularda serbestçe çalışıyorlardı. Bundan başka Vasteryuşan cemaatinden gelmiş ve sanatla uğraşmış olanların bir kısmı ilim ve tecrübe kazanarak işlerinde uzmanlaşmıştır (Pigulevskaia 388).

Bu gibi insanlar özgürlüğüne kavuşan insanlardan olup, bazıları kâtiplik makamına dahi yükselmişlerdi. İstedikleri gibi kendi çocuklarını okutup yetiştirme imkânı bulmuşlardı. Bu yöntemle kendi çocuklarına kültürlü ve eğitilmiş olma imkânı veriyorlardı. Binaenaleyh Horasan bölgesinde Sasani İmparatorluğu döneminde eğitilmiş ve aydın olan bu sınıf, milliyetçi bir bakış açısına sahip olarak İslâm'ın yayılış zamanlarında bile gelenek ve göreneklerini korumaya ve gelecek nesillere öğretmeye çalışmışlardır. Richard Frye eserinde "*bu özelliklere sahip olan âlimlerin çoğu doğudan eğitim alarak yetişiyorlardı... sanki Abbasi devletinin büyüyüp gelişmesi Horasan'dan gelenler tarafından gerçekleştirilmişti*" demektedir. (Frye 181). Horasan'ın Abbasi Devleti'ni etkisi altına almasının nedenlerini Horasan'dan yetişip ve eğitim alarak çıkan âlimlerin sayıca çokluğuna, Horasan bölgesinin güçlü ekonomik yapısına, geniş, verimli arazilerin de İslâm başkentleriyle olan daimi irtibatına bağlamaktaydı. Bu nedenlerden dolayı İslâm âlimi Ebu Reyhan Birûni, Abbasileri bir Doğu hatta Horasan Devleti olarak adlandırmıştır (Birûni 303; Petruşevsky 71). Bu özelliklere rağmen Horasan'ın İslâm'a karşı çok kolay teslim olması da ilginç ve incelenmesi gereken bir konudur. Abbasi Devleti'nin

henüz Ebû Müslim Horasani (Yılduz 197-199) taraftarlarını Horasan'ı ele geçirmek için kullanmadan, Horasan'ı kolay bir şekilde ele geçirmesi, Arapları oldukça şaşırtmıştı. İran'ın batı tarafında ki kaleler ne kadar zor teslim olduysa, Horasan bölgesindeki kaleler de o derece kolay teslim oldu. Herhangi bir savaş ya da silahlı zorlamanın aksine halk kendi isteğiyle kaleleri teslim etti. İlim adamı El Belâzürî'de bu teslimiyeti şöyle anlatır: “*Belh toplumu kendi istekleriyle teslim oldu ve onlarla barış yaptı.*” (Belâzürî 158)³. Hatta bazı yerel kaynaklara göre Horasan halkının İslâm'a bu kadar kolay teslim olmasının sebebi, o bölgede yaşayan toplum arasında bir mehdi inancının var olmasıdır (*Tarih-i Sistan* 9).

Emeviler Döneminde Horasanın Siyasi Durumu

Şüphesiz İran'ın batı tarafı ne kadar güvenli olsa da İran'ın doğu tarafında özellikle Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde güvensizlik mevcut idi. Bölge içinde iç karışıklık hem aşiretler arasında hem de yerel yöneticilerin sık sık değişmesinden kaynaklanıyordu. Bununla birlikte İslâm'ın ilk yüzyılında Horasan'daki Arap vali ve komutanların sık sık değişimi, toplumun bir kısmına zarar verirken, bir kısmını da yükseltmektedir. İşte bu durum toplum içerisinde istikrarsızlığa yol açarak, güvensiz bir ortam yaratıyordu. Horasan'da yaşayan bazı göçmen Araplar ve aşiretler bu yönetici değişikliğinden etkileniyorlardı ve bu değişiklikler siyasi durumdan kaynaklanıyordu. Bu belirsizlikler Horasan'ın ekonomisini de olumsuz yönde etkiliyordu. Emevî hükümeti zamanında Arap valileri bu bölgenin kültür ve yaşam tarzlarını fazla tanımadıkları için, toplumun genel yaşantısında sıkıntılar yaşanmasına sebep oluyorlardı. Örneğin İbn-i Müslim'in valiliği zamanında Acem ve Araplar arasında barış sağlamak için daha da sert bir yöntem uygulanmıştır. Bu da toplumun tepkisine neden olmuştur. Yezid'in saltanatı döneminde, önemli işlerde ve hassas yerlerde ailesi ve yakınlarını iş başına getirmesi, toplumun itirazlarına neden olmuştur. Yezid bu ayaklanmaları bastırdı, lakin bu faaliyet, siyasi durumun daha da kötüleşmesine engel olamadı. Horasan toplumu Arap vali Selem İbn-i Ziyad'a sevgi ve saygı duymalarına rağmen, Arap baskısından hoşlanmadıkları için, Hicri 64'te (686) ona dahi isyan etmekten kaçınmamışlardır (Teberi 3173). Üstelik Hariz İbn-i Seric'in (Hicri 116, miladi 732) ıslahat hareketi içerisinde yer alan vergi düzenlemeleri de yerli halkın düşüncelerini değiştiremedi. Buna örnek olarak Merv valisi Mahuye Kufede Hz. Âlinin yanına geldi Hz. Ali bir mektup yazarak şehrin

³ Dönemin kaynaklarına göre idari ve sosyal ayrımlarında (Tağsim) Belh bölgesi, büyük Horasan dediğimiz coğrafya bölgesine aittir, hatta bazı kayıtlara göre Sasani Devleti, Belh ve Baktriya ve o çevreye doğrudan denetim yapıyordu. Bkz: Hayede Moyiri. *Bahter be Rivayete Tarih*. Tahran Yayınevi, Pejuheşgahi Ulumi İnsani, 1377. 166.

Çiftçileri, Süvari grupları ve onbaşılara cizyeyi Mahuyeye verilmelerini söyledi ancak sadece Horasan ili bu vergi sistemine karşı çıktı. Hz. Ali Hübeyr Mahzumini ordu ile Horasana gönderdi ama bu komutan da Horasanlıları ikna edemedi (Belâzürî 280-281). Yerli eşraf ile Arap yöneticilerin birleşmeleri eyalet halkını tedirgin etmiş ve bu mesele yavaş yavaş tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır (Al Hatib 49) Emevilerin bu girişimi, Horasan ve Maveraünnehir’de ciddi bir şekilde ayaklanmalara sebebiyet verecekken, Emeviler, ne bölgede uygulanacak Arap ve Farsi evliliklerden ortaya çıkacak yeni sınıfa, ne de bölgenin yaşam kalitesine ehemmiyet verdiler (Al Hatib 62). Diğer yandan Horasanlıların İslâmlaşmayı kabul edici davranışları ve özellikle bu bölgenin hava şartlarının müsait olması Arapların hoşlarına gitmişti (Daniel 16). Böylece çok fazla sayıda Tamim ve Ezd kabileleri Horasan ilinde geniş bir şekilde yayılmıştı. Horasan eyaletinin sahipleri ve eşrafının bu Arap kavimleriyle uyum sağlamaları, Horasanlıların Sünniliği kabul etmesi ve halifeleri sevmelerinin bir sonucuydu. Lakin bu durum İran’ın kuzeydoğu taraflarında ileride bazı sıkıntıların yaşanmasına sebep olacaktı. Zira Horasan bölgesinde İran ve Arap eşrafı ayrı iki sınıf oluşturmuş, toplum da bu oluşuma karşı muhalif safta yer almıştı. Bu muhalifler gelecekte, Arap ve Horasan eşrafına karşı Beh Aferid, Al-Moğanna, Ostad Seys ve Siyah Camegan ayaklanmalarını gerçekleştirecekti (Seddiği 45).

Ancak makalede bu ayaklanmalar ve o dönemin siyasi olaylarına girmekten ziyade, dönemin kültürel, sosyal ve ekonomik bakımdan ne gibi değişikliklere uğradığını değerlendirmeye çalışacağız. Böylece farklı nedenlerin ve farklı şartların İslâm’dan sonra Horasan’da, ne gibi değişikliklere sebep olduğunu göreceğiz. Hicri birinci yüzyılın sonlarına doğru Emevi Araplarının baskılarından bunalan Şuubilerin ayaklanmaya başladığını görüyoruz. Bu cemaat, Arapların (fitri ya da zati) üstün oldukları düşüncesini inkâr ediyordu. Hatta Arapların başka kavimlerden daha da geri bir seviyede olduklarını ve onların kötü davranışlarını daha da abartarak anlatıyorlardı (Zerrinküb 384). Bu kin ve nefret hissi Horasanlıların Şiiliğe daha güçlü şekilde temayül etmelerini sağlıyor, fakat bunlar Abbasilerin gücünden çekindikleri için bu ideolojilerini saklamak durumunda kalıyorlardı. Bu nedenle Horasanlılar Muhtar Sağafi’nin yakınında ve ordusunda toplandılar (Momtehin 155). Öyle ki; Zeyid ibn Ali ve oğlu Yahya’nın yanında yer alanlar, daha sonra Siyahcame adıyla Ebû Müslim Horasânî’nin yanında yer almışlardır. Bununla birlikte konuya farklı bir açıdan yaklaştığımızda Arapların zamanla İranlılarla ve onların kültürleriyle kaynaşmalarından ve onlarla akrabalık bağları kurmalarından dolayı, ırk önyargılarının azaldığını görürüz. İlginçtir ki Ebû Müslim’in ordusunun içerisinde bir kısım Arap asker Farsça konuşuyordu. Ancak

Abbasi hareketinin başında gelen İbrahim İmam, Ebû Müslim'e bir mektup yollayarak "eğer becerebiliyorsan Arap dilini Horasan'dan kaldırmaya çalış!" diyerek meydan okumuştur (Teberi 5401).

Bazı araştırmacılara göre Horasan'a göç eden Araplar ile İran'ın yerli unsurları arasında vuku bulan evlilikler neticesinde dünyaya gelen çocuklar, gelecekte yerli küçük asiller tabakasının oluşmasına vesile olmuştur. Bu yeni sınıf bir süre sonra sosyal statüde babalarının mal varlığını ve mirasını kazanmaya başlamışlar ve hatta devletten maaş alma hakkını da elde etmişlerdir. Diğer taraftan farklı ırk evliliklerinden ortaya çıkan çocuklar, batı tarafının aksine ülkenin doğusunda dil açısından Farsçaya fevkalade yatkındılar. Zira Horasan bölgesinin kültürel taassubu batı bölgesine göre daha fazladır. Bu mesele milli hisleri açığa vurmayı ve Farslaşma ideolojisini ülkenin doğusunda tekrar diriltmeye etken olmuştur (Spuler 452). Hatta kelime ve kavramlar başta olmak üzere iki millet arasındaki kültürel değişimin temelini de bu aşamada araştırmak mümkündür. Farsça ve Arapça arasında pek çok kelime alışverişinin yanı sıra, eski İran inançlarında (Zerdüştlük ve Mani inancı gibi) yer alan kavramlar, İslâm'la gelen bazı kavramlarla, büyük benzerlik gösteriyordu. Mesela İslâm'daki abdest, sırat köprüsü, eski İran inancındaki padyabe ve çinut köprüsü kavramlarıyla benzeşiyordu. Mesela yine köpeklerin murdar olması inancı yine iki kültürde de vardı (Yarşatir 56-57). Neticede Müslüman bilginlerin benzerliklerin bir kısmına değinmesi, İranlıların İslâm'ı daha iyi anlayabilmelerine ve yeni bir inancı kolay kabullenmelerine yol açtı. Öte yandan Horasanlı bir dizi gelenekçiden olan Firdevsi ve Beh Aferid, kitlenin eski kültürünü günümüzün ihtiyaçlarına uydurmak için çaba göstermeye ve eserler ortaya koymaya başladılar ve bu sayede yeni Müslüman olan İran'ın milli ve dinî karakterleri ortaya çıkmış oldu. Ancak olay burada son bulmuyor. Gerçi İranlılar, yerel bir din olan Zerdüştlük yerine, evrensel bir ideoloji üzerine kurulu olmasından dolayı İslâm'a yöneldiler. Zira yerel ve geleneksel Zerdüştlük dini bundan yoksundu. Ancak kısa bir süre sonra İslâm dininin detaylarını anlamakta zorluk çektiler ve öyle bir problem yaşadılar ki, bu, bölgesel ve kültürel anlaşmazlıklardan daha zor bir süreçti. Ama bir süre sonra İslâm ümmeti kabul ettikleri dini kendi dünya görüşü ve çıkarlarına göre yeniden yorumladılar. Bu şekilde ortaya çıkan Sünnilik ve Şii mezhebi mensupları, kendi aralarında öyle bir mücadeleye girdiler ki, bu mücadele kendi aralarındaki bölgesel ve kabileleri ilgilendiren kavgalardan çok daha şiddetli olacaktı. Zira Sünni ve Şii düşüncesinde olan muhtelif gruplar, İslâm'ın gereği olarak bu dine evrensel boyutta hizmet edecekleri yere, birbirlerini zındıklıkla itham etmekte, iftira atmakta ve kanlı çatışmalara girmektedirler.

Çağdaş İslâm araştırmacısı Adam Mez² eserinde fanatik ve anti-din inançların yaygınlığını gösteren, birçok dini ve din karşıtı eğilimlere yer vermiştir. Bu inançlar onun değimiyle *“daha önce görülmemiş ve çok açık bir biçimde din görüntüsü olan her şeyi aşıyordu”* (Mez 380). Böylece dinsizlik (zındık) iftirası siyasi ve din karşıtlarını yok etmek için bir bahane oldu ve birçok kişi bu vesileyle takip altına alındı ve işkenceye maruz kaldı. Elbette günümüzdeki bazı yazarların iddiasına göre, *“Heterodoks”, entelektüel bir akım ve elit muhaliflerin iktidara karşı bayrağı olmuştur... ve bu akım, kitleler ile sistematik bir bağlantı kuramaması ve bireysel eğilimlerinin egemen olması nedeniyle asla organize olmuş bir örgüt hâline gelmedi*” (Reyisnia 83).

Ancak bu düşünce yanlıştır; çünkü heterodokslar, İbn-i Mukaffa ve İbn-i Ravendi gibi düşünürlerle sınırlandırılmaz; iktidarın resmî dinine karşı olan herkes bu grubun içine alınabilir. Birçok İranlı, Müslüman Arapların söz ve davranışlarını birbiriyle mukayese edip, onların aykırı davranışlar sergilediklerini gördükten sonra, tamamen İslâm dinine sırt çevirdi. Birçoğu da İslâm dini ve Arap inançları arasında bir ayırım yaptılar. Dikkat çekici nokta şu ki; halkın bir kısmı *“mecbur kaldıklarında veya maddi çıkarları söz konusu olduğunda İslâm dinini kabulleniyorlardı ve bu ihtiyaçlarını giderdikten sonra yine eski dinlerine geri dönüyorlardı”* (Seddiği 85).

Belki de bu olay, İslâm’ın şehirliilere nüfuz etmesinden ve köylülerin İslâm propagandasından uzak kalmasından ileri gelmiş olabilir. Din âlimleri İslâm’a yönelik eğilimlerde şehirleşmenin etkilerine değinmişlerdir (Bulliet 55). Ayrıca söylenenlere göre *“Eski mezhepsel geleneklerine sıkı bir şekilde bağlı olan köylülerin, İslâm dinine yönelmelerindeki asıl sebebin ekonomik konular olduğu daha çok göze çarpmaktadır. Çünkü Soğdianlar, (Taşağıl 348-349) kendilerine uygulanan vergi indirimine son verildiğini görünce yeniden İslâm’dan uzaklaştılar* (Reyis-ul-sadat 105). Öte yandan bazı dönemlerde finansal meselelerden dolayı Müslümanlardan vergi toplanması yürürlüğe giriyordu. Sonuç olarak birçok kişi için İslâm dinine inanmak veya Zerdüşt dininde kalmak arasında bir fark yoktu. Aristokratlara çalışan, hizmet eden ve kısmen varlıklı sayılan köy ağaları, köylülerin ve çiftçilerin Müslüman olmalarını pek istemiyorlardı. Çünkü bu durumda köylülerin bu zümreye haraç ve vergi ödenme zorunluluğu ortadan kalkıyordu. Bu nedenle Horasanlılar, Arapların batı İran’da kolay ve hızlıca ilerleyişlerini görünce, topraklardaki vergi muafiyetinden yararlanmak ümidiyle anlaşmalı olarak fatihlere teslim oldular. Böylece toprakların ağır vergisinden kurtuldular ve sadece

gelirlerinin onda birini vergi olarak ödediler. Öte yandan Horasan'ın yerel hanları yıllarca vergilerini Sasani döneminin usulleri ve kurallarına uygun bir şekilde ödüyorlardı. Bazen de Nasr bin Seyyar⁴ gibi valilerin kârlı mali reformlarından da yararlanıyorlardı (Lambton 75-76). Dikkat çekici konu şu ki; Arap fatihler, Horasanlıların daha hızlı bir şekilde İslâm'a katılmaları için, İslâmi ritüelleri, yerel ve millî gelenekleriyle yerine getirmelerine izin veriyorlardı. Örneğin, Kuran'ı Fars dilinde okumaları vb... Belki de çok az değinilen konulardan biri de Horasanlıların ruhsal, entelektüel ve ahlaki konuları olmuştur. Horasanlıların araştırmacı ve yaratıcı özelliklerinin yanı sıra, açık ve sorgulayıcı tutumları, aynı zamanda toplumda sık sık yaşadıkları çeşitli değişikliklere karşın uygun davranışta bulunmaları, onlara güç kazandırıyor. Horasanlıların dünya görüşündeki ikicilik veya paradigmada, eski geleneklerini koruma eğilimleri ve ortaya çıkan yeni düşünce ve inanç bulgularını kavrama ve kabul etme, ekonomik gelişmelerde, toplumsal ve kültürel dinamiklerde köklü ve önemli değişikliklere yol açıyordu. Konuyu daha iyi anlayabilmek için o dönemde Horasan'daki gelişmeleri tüm boyutu ile ele alıp kapsamlı bir biçimde sosyolojik analiz yapmak gerekir. Ama biz sadece coğrafyacılara ve seyyahların yazdıklarından bazı bölümleri aktarmakla yetineceğiz. Örneğin, İbn-i Havkal'ın, Maverâünnehir halkının misafirperverliğinden ve hayırseverliğinden söz ettiğini söyleyebiliriz. İbn-i Havkal, *“Onlar öyle cömert davranıyorlar ki, sanki herkes aynı ailenin fertlerdir. Birisi başkasının evine girdiğinde sanki kendi evine girmiş gibi oluyor”* diye yazar ve İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki zenginlerin aksine burada *“zenginler servetlerini kervansaray (han) ve yolların yapımında, Allah yolunda cihatta, hayır işlerinde ve köprü yapımında harcıyor”* diye ilave eder (Havkal 195-196). Hudûd el-Âlem eserinin yazarı Soğd halkı için *“misafirperver, iyi anlaşılan ve zengin nimetlere sahip bir halk”* tanımlamasını yapar. Aynı şekilde Serahs halkını da güçlü ve savaşçı bir toplum olarak tanımlar (*Hudud Al Alim...* 107). Ahsan at-Tekasim kitabının yazarı ise Horasanlıları; *“Horasanlılar, fıkıh eğitimini almada en tutarlı ve doğrulukta en sadık halktır”* diyerek tanımlar ve aynı zamanda onların sabırlı, güçlü, zengin ve zeki yönlerine de vurgu yapar. Bununla birlikte bahtsız olduklarını da yine eserinde bildirmiştir. (Makdisi 428-430). Ayrıca İpek Yolu'nun başında Uzak Doğu ile olan iletişimi koruyan veya endüstri, tarım ve hayvancılıkla ilgili birçok ürünün ithal ve ihraç edilmesinde rol oynayan Maverâünnehir ve Horasanlı tacirlerin özelliklerinden

⁴ Nasr bin Seyyar bir dönem Horasan Valisi olarak görev yapmıştır, Ebubekr Muhammed İbn Ca'fer Narşahi, *Tarihi Buhara*. Çev: Ebu Nasır Ahmed İbn Muhammed İbn Nasır Elkubavi. Senayi Yayınevi, ty. 7.

de söz etmek gerekir. Bu konu aynı zamanda hayvancılık ve tarım faaliyetlerini, ticaret ile ilişkilendirmenin yanı sıra “uzak bölgelere İslâm ve Ön Asya kültürünün de intikal edilmesine” (Spuler 227) zemin hazırlıyordu. Ayrıca söylemek gerekir ki Horasan’ın o dönemde sanat, edebiyat ve bilim alanlarına etkilerini söyleyebilmemiz için bölgenin İslâm’la tanıştığı ilk dönemki sosyal sınıflarını incelememiz gerekir. Burada İslâm vasıtasıyla bilimi özgürce öğrenen ve sınıfsal kuşatmayı ortadan kaldıran orta sınıf ve köylülerin yeniden hayat bulduklarına değinmekle yetineceğiz. Köylüler ve gelenekçi kırsal hanedanlar, Aryanların iyi geleneklerini, ahlaki edebiyat, destansı efsaneler ve tarım uygulamalarını yaygınlaştırmak peşindedirler. Öyle ki Horasan köylerinde Aryanlara ait birçok eski gelenek bugüne kadar varlığını koruyup, hayatını sürdürmektedir. Onlar soylu, dindar, atalarının topraklarına bağlı ve misafirperverlik ruhuna sahip bir halktır. Bu konuya Firdevsi de birçok yerde değinmiştir. Fethedilen toprakların finansal yönetimi ve muhasebesiyle ilgili konularda hilafet mekanizmasının güvenini kazanmalarına rağmen, yine Müslüman olmalarının yanı sıra eski gelenekleri ve şiirlerine bağlılardı. Öyle ki antik İran’ın sanat, bilim ve edebiyat alanındaki mirası korumak ve geliştirmek de bunların çabaları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle çoğu yazar, söylemlerinin gerçeğe yakın ve uygun olmasını istiyor ve köylülerin söylediklerinin dışında başka kimseye güvenmiyorlardı (*Horasan ve Şahinşahi İran* 144).

Örneğin Firdevsi, Nizami, Aruzi, Narşahi gibi şairler eserlerini yazmak için köylülerin anlattıklarından ve söylemlerinden yararlanmışlardı. Ancak ekonomik ve toplumsal açıdan seçkinler sınıfına bağlı esnaf ve iyi geçinenler gibi kentlerde ve kırsaldaki orta sınıf, siyasi ve maddi baskılara katlanıyordu. Ayyarlar, Saulikiler ve Gazilere katılmak veya Hevariçler ile Alevileri destekleme konusunda hazırlıklıydılar. İran’ın fethi sırasında özgür kalan bu toplumsal akımların bir kısmı ortak bir tutumla Emevileri devirdikten sonra Abbasileri iktidara getirerek, Arap egemenliğinin manevi otoritesini yok ettiler. Öyle ki; Babek, Mazyar, Afşin, El Mukanna vb. gibilerin safında yer alarak halifenin canına korku düşürdüler. Elbette daha önce de kuzeydoğu halkı özellikle 652 (32 h.), 684 (64h.), 686 (66h.), 737 (116 h.) vb. yıllarında geniş çaplı isyanlar başlatarak ilin özerklik kazanması için zemin hazırlamışlardı. Oysaki işin başlangıcında Seffah Horasanlıların isyanını Tanrı’nın bir emri olarak görüyordu ve Mansur Abbasi de şöyle demişti: “*Ey Horasan halkı... Tanrı, sizi bizlere itaat etmek ve yardımcı olmak için gönderdi ve sizlerin yardımıyla bizim onur ve saygınlığımızı yeniledi*” (Mesûdi 305). O Horasanlı vatandaşlarının memnuniyetsizliğinden kaygı duyuyordu ancak Abbâsiler yavaş yavaş ve “aşırı güven ve bazen bağlılık korkusu nedeniyle Horasanlıların kolayca

vazgeçemedikleri eylemlere girişerek bu bağı gevşettiler” (Tarih-i İran Kembric 77). Abbâsiler bu girişimleriyle hem Horasan ile ilişkilerini, hem de iktidarlarının kökünü kuruttular. Elbette Abbasi hilafetinin tüm dönemlerinde, Berameke, Al-i Sehl, Beni Gahtaba gibi İranlı hanedanlar İslâm imparatorluğu yöneticilerinin danışmanlığını üstlenmişlerdi. Öyle ki Corci Zeydan bile Abbâsilerin İranlı vezirlerini (bakan) Şii diye niteliyor ve halifeleri onlarla uzlaşmaya mecbur kılıyor, halifenin İranlı siyasetçilerinin cömert ve zeki olduğunu itiraf etmek zorunda ve İranlıların bilimin yaygınlaştırılmasındaki ve devletçilik konularındaki rollerini ortaya çıkarmalıdır (Zeydan 784).

Emevilerden Selçuklu Devletine kadar Horasan Bölgesinin Durumu

Abbasi hâkimiyeti bittikten sonra İran’da kurulan devletlerde görev alan İranlı devlet adamlarının, Sasani bürokratik yapısını taklit etme çabalarının yanı sıra, Başkan Fezl bin Sehl tarafından Halife Memun’un sarayında eski saray teşrifatları bile yerine getirildi. Fars dili, sarayın gelir tutanaklarını tutmak için kullanılıyordu. Öyle ki o dönemde Horasan sekreterlerinin birçoğu Zerdüştilerden oluşuyor ve hesap defterleri Farsça yazılıyordu (Cahişyari 100).

Hişam bin Abdülmelik dönemine kadar İshak bin Talik tutanakları Arapçaya tercüme etti. Bu doğal evrime ek olarak Sasani’nin din eksenli devlet olgusuna dayalı siyasi kuram dikkatleri üzerine çekti; öyle ki hicri kameri 5. yüzyılın Nizamülmülk Tusi ve İmam Muhammed Gazzali Tusi gibi iki kuramcısı, dönemin hükümdarlarına din ve siyaset arasında bir bağ kurulması gerektiğini ve geleneklerin pekiştirilmesini önerirler. Horasanlı bu iki filozof, şeriat ve birliğin korunması için önemli adımlar attılar ve din eksenli bir saltanatın temelini koydular. Horasanlı gelenekçi Sünni bir vezir tarafından kaleme alınan Siyasetname eserinde Sasanilere övgüler dizgen ve özlem duyan cümlelerin varlığı ve örnek hükümet olarak Anuşirvan hükümetinin gösterilmesi düşündürücüdür. Ayrıca biraz daha dikkat edilirse Horasan’ın da Merv, Nişabur, Buhara, Tus gibi şehirler gibi İslâmi bilim merkezleri ve İslâm âlimleri ve kelimcilerin kaynağı olduğu anlaşılacaktır. Öyle ki Mutezile mektebi bile İran’ın doğusunda kuruldu ve mistik ile felsefi düşüncelerin dinî inançlarla birleşmesi kelam, sufi ve edebî akımların ortaya çıkmasına neden oldu. Kuşkusuz Anuşirvan döneminden itibaren kültürel ve bilimsel bir akım, Yunanistan’dan Neo Platonik felsefe ve Hindistan’dan takdir toplayan düşünceler, İran düşünce alanına girdi ve bir entelektüel uyanış oluşturulmasının yanı sıra eski ritüellerle ilgili inançlar hakkında kuşku ile yaklaşımlarına ve düşünmelerine yol açtı. Öte yandan “*tasavvufun Doğu’da*

yayılmamasına” neden oldu ve “İslâmi tasavvufun ilk temelleri atılmış oldu” (Muhammedi 219). Okurlar, birçok konuda olduğu gibi Horasan’ın, Sufiyan ve sufiliğin doğduğu yer olduğunu, ayrıca Doğu’da sufilerin ilk kuşağından olan İbrahim ibn-i Edhem ve Bâyezid-i Bistâmî’nin ortaya çıktıktan sonra, “Horasan’da çok sayıda sufi şeyhlerinin varlığını ve İslâm’ın ilk yüzyıllarında sufi tarikatının geniş çapta yayıldığını ve bunun, Horasan’ın İslâmi tasavvufun beşiği olduğunu gösterdiğini” çok iyi biliyorlar (Zerrinküb 83). Önem arz eden onlarca konudan biri, Saalibi, Âl-i Mikal, Şadan, Geşiri gibi Nişaburlu saygın ve muteber aileden onlarca veya yüzlerce bilim adamı ve bilgin insan ortaya çıkması ve bunların bilim, edebiyat ve felsefeyi geliştirmesidir (Müeyyid Sabiti 255-256).

Horasanlıların Doğu ritüelleri ile İslâm dini arasındaki farklılıklar ve benzerlikleri üzerindeki düşünceleri, özellikle bu bölgede Mani, Budizm ve Nasturi inançları dikkate alındığında Doğu’daki İslâm’da felsefi ve dinî düşüncelerin gelişmesine yol açtı. Bu da pek şaşırtıcı değil. Öyle ki; Fars dilliler Arapçada bir devrim yarattılar ve onu kendi düşüncelerini daha kolay ifade etmek için bir araç olarak kullandılar. Bu edebî alışveriş sırasında Sebki Horasanî (Horasan üslubu) ve Deri şivesinin yardımıyla duygulara tercüman olmak için şiir kelimeleri ortaya çıktı ve daha sonra nesir alanına yayıldı. Mevcut belgelere göre Fars şiiri ilk etapta Arapçada kaside yazmak ve övgüler dizmek amacıyla kaside kalıbında şiirler yazılmaya başlandı. Ancak çok geçmeden İranlılar Arapçanın bu retorik kurallarından kurtulmaya çalıştılar. Özellikle Rudeki, Abu Şükür Belhi, Mesudi Mervezi vb. gibi şairler tarafından *“eski destanlar, hikâyeler, atasözleri, eğitici öyküler ve millî destanlar, şiire dönüştürülerek Arap şiirine nazaran yeni düşünceler içeren ve üstün temalı yeni bir şiir üslubu geliştirildi”* (Mahcub 21-23).

Sonuç:

Arapların İran’a gelip İslâm dinini yaymaları ile birlikte İran coğrafyası bazı değişikliklere uğramıştı. Bu değişikliklerin etkisi Horasan’a farklı bir şekilde yansdı. Ekonomik açıdan bir değişim görülmesi de dinî değişim bazı fikir ve ideolojik yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte sınıf sistemi ortadan kalkmış, sosyal organizasyonlar dönüşüme uğramış, ırklar birbiri ile karışmış ve konuşulan dil değişime uğramıştır.

Horasan halkı İslâm dinini ilk hali ile kabullenmelerine rağmen kendi kalıplarını da korumaya çalıştılar. İslâm’a mugayir olmayan gelenek ve göreneklerini terk etmeyip yaşatmaya gayret gösterdiler. İslâmı çabuk kabullenmelerinin en önemli nedeni Sasanilerin uygulamış oldukları ayrımcılık,

zulüm ve diğer etnik unsurları hor görme tutumlarıydı. İslâm dini adil, eşitlikçi ve rasyoneldi.

İslâm dini Horasan ve İran'daki siyasi, kültürel ve sosyal yapıyı değişime uğratarak insanlara özgürlük, beraberlik ve güven duygusunu aşlamıştır. İnsanların dünya ve ahirete dair görüşlerinde değişiklik yaratarak hak edenin bir yerlere gelmesi düşüncesi ön plana çıktı. İslâmi kurallar bu coğrafyada tamamen hâkim olduktan sonra, İranlıların İran'da kurulan devletlerde önemli görevler aldıkları görülmektedir. Bu durum Arap ve Türk hâkimiyetinde birkaç asır böyle devam etmiştir. Afgan Farsçası ortaya çıktığında Horasan yeniden bir değişikliğe uğramış olsa da, Müslümanlar arasında birlik değişmedi. Çünkü İslâm, sınıf ayrımını ortadan kaldırmıştı. Bermakî ailesi Sasani hükümetinin yaşam tarzını benimsemiş ve Memun'un bilgelik evi, felsefe ve ilahiyat tartışmaları ile dolup taşmıştı. İslâm, İran coğrafyasına girdikten sonra bölge o kadar gelişmişti ki, Bağdat sarayının masraflarını, Horasan, Rey ve Fars eyaletlerinin vergileri karşılıyordu.

KAYNAKÇA:

Altheim, Franz Eştil ve Robert Göbl. *Tarih İktisad Devleti Sasani*. Çev. Hüşeng Sadeği. Tahran: İlmi ve Ferhengi, 1382.

Al Hatib, Abdullah Mehdi. *İran der Rüzgar-î Ümevi*. Çev. Mahmudriza İftiharzadeh. Tahran: Risalet Kalem, 1378.

Azizi, Muhammed. *Diyar-ı Aftab (Horasanşinasi)*. Tahran: Rüzgar, 1370.

Belâzürî, Ahmed Bin Yahya. *Fütûhu'l-Büldân, İran Kısmı*. Çev. Azertaş, Azernuş. Tahran: Suruş, 1364.

Bulliet, Richard. *Geraveş be İslâm der Qurune Miyane*. Çev. Muhammed Hüseyin Vakar. Tahran: Tarihi İran, 1364.

Cahişyari, Abu Abdullah. *Elvuzera vel Küteba*, Çev. Abulfazl, Tabatabayi. Tahran, 1348.

Çetin, Osman. "Horasan". *İslâm Ansiklopedisi*. C. XVIII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998. 234-241.

Daniel, Elton. *Tarihi Siyasi ve İçtimaiyi Horasan der Ahdi Abbasiyan*. Çev. Mesud Recebnia. Tahran: İlmi Ferhengi, 1367.

El- Birûni. *Asaril Bakiye*. Çev. Ekber Danasereşt. Tahran: Emir Kebir, 1363.

- El Makdisi. *Ahsan at- Taqasim fi Ma'rifat il- Aqalim*. Çev. Alinaki Munzevi. Tahran: Müellifan ve Müterciman, 1361
- Frye, Richard Nelson. *Asre Zarrin Farhange İnan*. Çev. Mesud Recebnia. Tahran: Suruş, 1375.
- Horasan ve Şahinşahi İnan*. Meşhet: Firdevs'i Üniversitesi, 1350.
- Hurani, Albert. *Tarih-i Merdumani Arap*. Çev. Ferid Cevahir Kelam. Tahran: Emir Kebir, 1384.
- İbn Havkal. *Suret el Arz*. Çev. Cafer Şuar. Tahran: Encumeni Asari Milli, 1345.
- İstahrî Ebû İshak. *Mesâlik-ül-Memâlik*. Çev. İhsan Yarşatir. Tahran: Bungah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1340.
- Kitapçı, Zekerya. *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*. C.I. İstanbul: Otağ Yayınevi, 1986.
- Lambton, Ann Katherine. *Malik ve Zarî der İnan*. Çev. Menuçehr Amiri. Tahran: İlmi ve Ferhengi, 1362.
- Mahcub, Muhammed Cafer. *Sebki Horasani der Şîr Farsi, Saziman Terbiyet Muallim ve Tahkikat Tarbiyati*. Tahran, 1345.
- Mesûdî, Ebu el-Hasan. *Murûc Ez-Zeheb*. Çev. Abulkasim, Payendeh. Tahran: İlmi ve Ferhengi, 1370.
- Mez, Adam. *Tamaddone İslâmi der Qarni Çahar*. Çev. Ali Riza, Zikaveti Karagözlü. Tahran: Emir Kebir, 1364.
- Momtehin, Hüseyin Ali. *Nihzeti Şuubiye*. Tahran: Emir Kebir, 1370.
- Muhammedi Melayeri, Muhammed. *Ferhengi İrani Piş az İslâm ve Tesire an der Temeddune İslâmi*. Tahran: Tus, 1374.
- Naskali, Esko. "İnan Tarih Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar." *İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. 394-395.
- Naviri, Şahabeddin Ahmed. *Nahaya al arab fi fnun al adab*. Çev. Mahmud Mehdevi Damğani. Tahran: Emir Kebir, 1364.
- Petruşevsky, İlya Pavloviç. *İslâm Der İnan*. Çev. Kerim Keşavarz. Tahran: Payam, 1354.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2012.

- Pigulevskaia, Nina Viktorovna. *Şehrhaye İnan der Ruzgar Partıyan ve Sasaniyan*. Çev. Enayet Allah Rıza. Tahran: İlmî ve Ferhengi, 1372.
- Reyisnia, Rahim. *Az Mezdek ta baed*. Tahran: Payam, 1358.
- Reyis-ul-sadat Hüseyin. *Tarihi Horasan der Sedeye Nohost Hicri*. Meşhed: Celil, 1380.
- Riyahi, Mohammad Amin. *Serçeşmehaye Firdevsi Şenası*. Tahran: Mutaliat ve Tahkikat Ferhengi, 1372.
- Saba, Mühsen. *Nazarhaye İktisadi Zerdüşt, derm mecmuaye Hitabehaye Nohostin Kobgereye Tahkikat İrani*. Teshih: Ğulamreza Sutude. Tahran: Tahran Üniversitesi, 1354.
- Sabiti, Ali Müeyyid. *Tarih-ı Nişabur*. Tahran: Encumeni Asare Milli, 1355.
- Samur, Sebahattin. “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu.” *Bilimname* III (2005): 89-104.
- Sarıçam, İbrahim. “Nihavend’.” *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007. 98-99.
- Seddiği, Ğulam Hüseyin. *Jonbeşhaye Dini İrani der Qarne dovvom ve sevvom Hicri*. Tahran: Pajang, 1372.
- Spuler, Bertold. *Tarih İnan der Ğurun Nohostin İslâmi*. Çev. Cavad Flatıri ve Meryem Mirahmedi. Tahran: İlmî ve Ferhengi, 1369.
- Taşığıl, Ahmet. “Soğd” *İslâm Ansiklopedisi*. C. XXXVI. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009. 348-349.
- Teberi, Ebu Cafer. *Tarih Er- Rusül ve’l Muluk*. Çev. Ebulkasım Payende. Tahran: Esatir, 1369.
- Yarşatir, İhsan. *Huzure İraniyan der Cahani İslâm*. Çev. Feridun Meclisi. Tahran: Merkezi Bazşınası İnan ve İslâm, 1381.
- Yılduz, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim-i Horasanî” *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.197-199.
- Zerrinküb, Abdul Hüseyin. *Cüstecü dar Tasavvof İnan*. Tahran: Emir Kebir, 1379.
- . *Tarih İnan Bede az İslâm*. Tahran: Emir Kebir, 1368.
- Zeydan, Corci. *Cüstecü dar Tasavvof İnan*. Tahran: Emir Kebir, 1379.

- . *Hudud Al Alim Min-el Maşrik İlâl Makrib*. Haz. Menüçehr Sutudeh. Tahran: 1983.
- . *İslâm Uygarlığı Tarihi*. Çev. Ali Cevahir Kalam. Tahran: Emir Kebir, 1372.
- . *Tarih-i İran Kembric*. Çev. Hasan Anuşe. Tahran: Emir Kebir, 1363.
- . *Tarih-i Sistan*. Tashih: Muhammed Taqi, Bahar. Tahran: Kelale Haver, 1366.